

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВознавства

УДК 343.983.2

Черней Володимир Васильович –
доктор юридичних наук, доцент,
ректор Національної академії
внутрішніх справ

НАПРЯМИ НОРМАТИВНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИЧНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ

Розглянуто актуальні проблеми теорії та практики психофізіологічних досліджень, підготовки фахівців-поліграфологів, а також шляхи законодавчого закріплення використання поліграфічних технологій під час відбору персоналу та розслідування злочинів.

Ключові слова: поліграф; психофізіологічні обстеження; правоохоронна діяльність; розслідування злочинів; судова експертиза; підготовка фахівців-поліграфологів.

Рассмотрены актуальные проблемы теории и практики психофизиологических исследований, подготовки специалистов-полиграфологов, а также пути законодательного закрепления использования полиграфических технологий во время отбора персонала и расследования преступлений.

Ключевые слова: полиграф; психофизиологические обследования; правоохранительная деятельность; расследование преступлений; судебная экспертиза; подготовка специалистов-полиграфологов.

Мідвищення ефективності антикорупційних і люстраційних процедур та запровадження новітніх форм протидії злочинності в Україні визначають необхідність розширення сфери поліграфічних досліджень.

МВС України останніми роками неодноразово зверталось до цієї проблематики, було вжито заходів щодо впровадження комп'ютерних поліграфів у практичну діяльність органів внутрішніх справ. Уже в період незалежності, протягом 2000–2002 рр., відповідний експеримент було проведено в Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Черкаській

областях та Києві. Використання поліграфних пристроїв сприяло встановленню осіб, винних у вчиненні багатьох тяжких злочинів (наприклад, лише в Дніпропетровській області під час обстеження з використанням поліграфа 167 підозрюваних було розкрито 57 умисних убивств і розбійних нападів) [1].

На першому етапі за результатами експерименту було видано Інструкцію щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ [2]. Однак зазначена Інструкція не передбачає обов'язкового проходження працівниками поліграфних перевірок, не містить чітких критеріїв відповідності результатів обстежень кваліфікаційним вимогам міліцейських спеціальностей.

Ефективність застосування поліграфа під час досудового слідства переконливо доводить слідча практика багатьох країн світу. Зазначені технології неодноразово підтвердили свою доцільність і тривалий час успішно використовуються в США, Ізраїлі, Туреччині, Польщі, країнах Балтії та інших державах. Здебільшого це відбувається в процесі добору певної групи кадрів державних службовців, проведення внутрішніх розслідувань відносно персоналу, розкриття та розслідування резонансних злочинів. За станом правового врегулювання питання щодо застосування поліграфа країни світу можна розподілити на чотири групи:

а) існує окремий закон (США, Литва, Молдова);

б) питання врегульовано завдяки нормам низки законодавчих актів, що стосуються широкого кола суспільних відносин (Індія, Македонія, Польща, Туреччина, Сербія, Словенія, Канада, Угорщина, Чорногорія);

в) регулювання питання відбувається згідно з підзаконними нормативно-правовими актами (Велика Британія, Бельгія, Болгарія, Білорусь, Ізраїль, Південна Корея, Чеська Республіка, Росія);

г) ситуацію нормативно не врегульовано (Латвія, Сінгапур, Японія) [3, с. 256–262].

Перспектива запровадження поліграфних технологій в Україні нині повною мірою залежить від розроблення на державному рівні відповідного правового інструментарію, що потребує кваліфікованих фахівців та певної інструментально-методичної бази.

Зауважимо, що чинний Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України не містить прямих посилань на можливість застосування поліграфа в кримінальному провадженні. Жодних приписів щодо того не містить і Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». Водночас у зазначених нормативно-правових актах відсутні заборони відносно отримання свідчень із застосуванням поліграфа від учасників кримінального провадження. Проведення

таких досліджень відбувається з дотриманням вимог ч. 2 ст. 28 Конституції України (жодну людину без її вільної згоди не може бути піддано медичним, науковим чи іншим досліддам).

У межах оперативно-розшукової діяльності поліграф може бути правомірно застосовано для перевірки правдивості свідчень очевидців події на засадах добровільності. Закріпити це положення в законодавстві науковці Національної академії внутрішніх справ пропонують у підготовленому ними авторському варіанті законопроекту «Про оперативно-розшукову діяльність». Поліграфне опитування особи визначено як окремий оперативно-розшуковий захід, що полягає в опитуванні особи за спеціальною методикою з одночасною реєстрацією за допомогою технічних засобів її психофізіологічних реакцій на психологічні стимули (запитання, предмети, фотографії тощо) з метою отримання відомостей про злочинну діяльність [4].

За необхідності перевірити істинність вербальної інформації, отриманої на стадії досудового розслідування від підозрюваного, потерпілого або свідка, слідча практика України здійснює призначення так званої психофізіологічної експертизи. Питання, що вирішує експерт під час такого дослідження, цілком відповідають критеріям, визначеним для психологічного дослідження, що узгоджується з ч. 1 ст. 242 КПК України.

Зазначений вид експертизи не внесено до переліку головних видів судових експертиз – проте цей перелік не можна вважати вичерпним. Згідно з Інструкцією Міністерства юстиції України «Про призначення та проведення судових експертиз» (п. 1.2 абз. 2), із метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової практики експертні установи можуть організовувати проведення *інших* видів експертизи (крім судово-медичної та судово-психіатричної) [5].

Суб'єктом психофізіологічної експертизи є особа (експерт-поліграфолог), яка має спеціальні знання та, відповідно, право на проведення експертиз такого виду. Відповідно до Закону України «Про судову експертизу» (ч. 4 ст. 7), для проведення «деяких видів експертиз, що не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами (до яких належить і психофізіологічна експертиза), за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, крім судових експертів, можуть залучатися також інші фахівці з відповідних галузей знань» [6].

Таким чином, експерт-поліграфолог повинен мати документи, що підтверджують його освіту (диплом про отримання ступеня вищої освіти бакалавра або магістра), а також компетентність (свідоцтво про закінчення спеціальних курсів). Водночас закон не містить вимог щодо необхідності його атестації

як судового експерта та внесення до Державного реєстру. Нагадаємо, що спеціалізацію «експерт-поліграфолог» із 2010 року внесено до Національного класифікатора професій (наказ Держспоживстандарту України від 28 липня 2010 року № 237).

Існує ціла низка моделей комп'ютерних поліграфів, вироблених у Сполучених Штатах Америки, Канаді, Росії, Ізраїлі та інших країнах («Axiton», «Limestone», «Дельта», «Конкорд», «Кріс», «Епос», «Бар'єр» та ін.). Багато з них свого часу перебували на озброєнні оперативних підрозділів, насамперед ГУБОЗ МВС України, й використовувались із оперативною метою. Їх застосування під час досудового слідства розпочалося лише останніми роками.

Технології діагностики психофізіологічних станів людини повсякчас удосконалюються. Так, у Сполучених Штатах Америки винайдено так званий «мовленнєвий поліграф», що дає змогу оцінити ступінь збудження людини за типом її усного мовлення. Позитивною рисою зазначеного пристрою, порівняно з класичним, є відсутність необхідності фізичного контакту діагностичної апаратури з опитуваним – для діагностування емоційної напруженості особи достатньо проаналізувати параметри її мовлення, записаного на матеріальному носії. Це надає можливість визначити рівень емоційної напруженості людини після проведення опитування та за її відсутності (отже, не потрібна згода опитуваного на проведення тестування). Застосування мовленнєвого поліграфа для дослідження звукозаписів, отриманих за результатами негласних слідчих (розшукових) дій або оперативно-розшукових заходів, дасть змогу з розвитком діагностичних методик ідентифікувати особу, встановити її соціальне походження, стать, вік, національність, наявність судимості, регіон мешкання, рівень освіти тощо [7].

У 2001 р. вчені Національної академії внутрішніх справ запатентували новітній принцип дії мовленнєвого поліграфа, що полягає в апаратному аналізі фізичних характеристик усного мовлення особи (середня частота головного тону, інтервал змінення його частоти, загальна тривалість мовлення, кількість пауз, латентний час відповіді, темп та інтенсивність мовлення, порізаність (дисперсія) мелодичної кривої, просодичний тембр мовлення, зашумленість спектру, формантна структура тощо) за спеціальною методикою [8]. Саме науковці академії вперше дослідили проблеми інструментальної діагностики слідів пам'яті людини (П. Ю. Тимошенко у 1994 р.) [9], довели надійність поліграфного тесту (В. І. Барко у 2004 р.) [10], здійснили комплексний аналіз питання інструментальної діагностики достовірності вербальної інформації в кримінальному судочинстві

(О. І. Мотлях у 2014 р.) [11], підготували низку дисертаційних досліджень із цієї проблематики.

У Національній академії внутрішніх справ сформувалася визнана в Україні та поза її межами міжвідомча наукова школа поліграфологів, у якій творчо співпрацюють науковці й практики МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства оборони України, Державної фіскальної служби України, Міністерства юстиції України, а також недержавних організацій, що займаються теоретичними та практичними питаннями застосування поліграфа. Також розглядається питання щодо створення в структурі навчального закладу профільної науково-дослідної лабораторії прикладної психології та психофізіологічних (поліграфічних) досліджень.

У листопаді 2014 року за підтримки МВС України в академії відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Поліграф сьогодні: стан, проблеми, перспективи» за участі керівників провідних іноземних компаній-виробників комп'ютерних поліграфів, зокрема Брюса Уайта (Bruce White) – президента «Axciton Systems Inc»; Тайлера Батла (Tyler Buttle) – президента канадської компанії «Limestone»; Мілана Кормоша (Milan Kormoš) – поліграфолога криміналістично-експертного інституту Поліцейського корпусу МВС Словацької республіки, рекомендації якої визнано надзвичайно актуальними та слухними. Здійснено порівняльний аналіз практичних можливостей комп'ютерних поліграфів різних виробників і методик їх застосування (за критеріями співвідношення ціна-якість, можливості адаптування), що сприяє визначенню найбільш ефективної апаратури. Один із висновків дослідження – формування відомчої (міжвідомчої) наукової школи поліграфологів у перспективі сприятиме розробленню та виробництву конкурентоспроможного вітчизняного поліграфа. До речі, ще у 80-х рр. ХХ ст. перший зразок такого винаходу в Україні розробили фахівці Київської вищої школи МВС СРСР (оригінал нині передано до музею МВС України).

Підготовку та підвищення кваліфікації фахівців-поліграфологів здійснюють у багатьох країнах світу, зокрема в Сполучених Штатах Америки – це Американський міжнародний інститут поліграфа (Стогбридж, Атланта), Американська академія науково-слідчого навчання (Філадельфія, Пенсільванія) тощо. В Україні підготовку поліграфологів здійснюють Українське бюро психофізіологічних досліджень і безпеки, Спеціалізований центр професійно-психологічної підготовки персоналу служб безпеки «Альфа-Щит». До того ж, зазначені підприємства безпосередньо здійснюють поліграфні дослідження та експертизи за кримінальними й цивільними

справами. Відповідні їх філії в Луцьку, Полтаві, Кривому Розі співпрацюють зі слідчими підрозділами правоохоронних органів. У 2013 р. в Україні утворено громадське об'єднання «Колегія поліграфологів України», під егідою якого відбуваються міжнародні практичні конференції, тематичні семінари, укладаються методичні рекомендації щодо проведення поліграфічних перевірок, здійснюється підготовка та перепідготовка фахівців-поліграфологів.

У багатьох зарубіжних країнах підготовка поліграфологів підпорядкована системі відомчої освіти. Це характерно також для Національної академії внутрішніх справ, що має належний потенціал, набула досвіду в цій галузі й уже здійснює на своїй базі підготовку поліграфологів із залученням кваліфікованих працівників практичних підрозділів ОВС та інструкторів профільних офіційно зареєстрованих приватних компаній.

На нашу думку, під час підготування проекту Закону України «Про використання поліграфа» доцільним є унормування в ньому питань щодо:

1) судової психофізіологічної експертизи із використанням поліграфа та психофізіологічних експертних досліджень під контролем поліграфолога, виконання яких забезпечуватиме система криміналістичних підрозділів ОВС та експертно-криміналістична служба МВС України, а також органи прокуратури, Служби безпеки України, Державної фіскальної служби України;

2) визначення категорій осіб, які мають проходити поліграфні обстеження під час професійного відбору персоналу, планових перевірок (скринінгів) персоналу, а також службових розслідувань у процесі люстраційних процедур;

3) проведення психофізіологічної експертизи особи із застосуванням комп'ютерного поліграфа в приватних сертифікованих установах, центрах, товариствах з наданням їм правових і процесуальних підстав для проведення такої експертизи;

4) запровадження державної цільової програми з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців-поліграфологів (реалізацію цього завдання повною мірою здатна забезпечити Національна академія внутрішніх справ, що вже має необхідну науково-методичну базу);

5) розроблення навчальних програм і тренінгів спеціального навчання, сертифікації, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців-поліграфологів тощо.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що успішна реалізація зазначених заходів можлива лише за належної взаємодії всіх зацікавлених служб правоохоронних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Юсупов В. В. Використання поліграфа: історія, методика та перспективи застосування на досудовому слідстві : [метод. рек.] / В. В. Юсупов, Н. В. Галушка, М. М. Цимбал / МВС України, КНУВС. – К. : Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 57 с.

2. Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 28 лип. 2004 р. № 842 (зарєстр. у Міністерстві юстиції України 27 жовт. 2004 р. № 1373/9972). – Режим доступу :

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/min.cginreg>.

3. Мовчан Д. А. Питання імплементації в Україні зарубіжних підходів до нормативно-правового регулювання застосування поліграфа у процесі розкриття та розслідування злочинів / Д. А. Мовчан // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 5. – С. 256–262.

4. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України (проект нов. ред.) / [О. М. Джужа, В. Я. Горбачевський, Ю. Ю. Орлов та ін.]. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. – 48 с.

5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 2008 р. № 53/5. – Режим доступу :

<http://mir-ekspertiz.info/pro-zatverdzhennya-instrukci%d1%97>.

6. Про судову експертизу [Електронний ресурс] : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038–XII. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

7. Segrave K. Lie detectors. A social history [Електронний ресурс] / K. Segrave. – Режим доступу :

<http://www.books.google.com/books?id=Kr3xmUi61goC%printsec=frontcover>.

8. Пат. 13 України. Спосіб виявлення напруженості та змін емоційного стану людини за фізичними параметрами усного мовлення / Жаріков Ю. Ф., Кондратьєв Я. Ю., Орлов Ю. Ю., Рибальський О. В. ;

Нац. акад. внутр. справ України. – № 99084603 ; заявл. 10.08.99 ; опубл. 11.12.2001. – 3 с.

9. Тимошенко П. Ю. Проблеми діагностики слідів пам'яті людини в кримінальному судочинстві (криміналістичний аспект) : [моногр.] / П. Ю. Тимошенко. – К. : УАВС, 1994. – 104 с.

10. Барко В. І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / В. І. Барко. – К., 2004. – 44 с.

11. Мотлях О. І. Інструментальна діагностика достовірності вербальної інформації та використання її результатів у кримінальному провадженні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. І. Мотлях. – К., 2014. – 32 с.